

Christian Axboe Nielsen, *Yugoslavia and Political Assassinations: The History and Legacy of Tito's Campaign Against the Émigrés* (London; New York: I. B. Tauris, 2020), 253 str.

Iz pera danskoga povjesničara Christiana Axboea Nielsena krajem 2020. objavljena je dugo očekivana knjiga o političkim ubojstvima koja je izvan granica Jugoslavije izvodila jugoslavenska komunistička vlast. Autor je bio svjedok ekspert na suđenju Josipu Perkoviću i Zdravku Mustaču, nekadašnjim hrvatskim „udbašima”, visokim dužnosnicima Službe državne sigurnosti (SDS), svojevrzne političke policije nekadašnjega jugoslavenskoga komunističkog režima. Spomenutoj dvojici sudio je Visoki zemaljski sud u Münchenu za pomaganje u ubojstvu hrvatskoga emigranta Stjepana Đurekovića u Njemačkoj 1983. godine. Mustač je tada bio šef hrvatskoga ogranka SDS-a, a Perković načelnik II. odjela hrvatskoga SDS-a zaduženog za emigraciju i ujedno šef doušniku Krunoslavu Pratesu, suradniku SDS-a, koji je sudjelovao u organizaciji ubojstva i koji je zbog toga osuđen u Münchenu 2008. godine. Perković i Mustač 2016. također su osuđeni, i to na doživotne zatvorske kazne. Knjiga je nastala kao Nielsenov elaborat o djelovanju SDS-a za sud u Münchenu. Dobivši dopuštenje suca Manfreda Daustera, autor je materijal preveo na engleski jezik, proširio ga potrebnim dodacima i dao mu akademsku formu koju je predstavio u izdanju kuće I. B. Tauris. S obzirom na to da je o temi Udbinih ubojstava u emigraciji na engleskome napisano vrlo malo, ovo je itekako važna monografija.

Većina knjige posvećena je hrvatskoj emigraciji. Vlast ju je smatrala najvećom prijetnjom od svih jugoslavenskih emigrantskih skupina. Godine 1976., prema podacima iz analiza vlasti, spominju se 34 organizacije hrvatske emigracije, 22 slovenske, 21 srpska, 15 albanskih, 8 makedonskih i 7 muslimanskih (str. 9, 189–190). No Nielsen jasno naznačuje da ovo ipak nije knjiga o hrvatskoj emigraciji. On fokus stavlja na shvaćanje i opisivanje metoda djelovanja Udbe, pogotovo njezinih najviših struktura i utjecaja koji je na njezin rad imalo političko vodstvo. Zbog toga u knjizi ne ulazi ni u pitanje krivnje Perkovića i Mustača, ni u pitanja pravičnosti njihova sudskoga postupka, ni u intrige oko Đurekovićeve djelovanja, ni u istraživanje stvarnih počinitelja Udbinih ubojstava.

Knjiga se sastoji od predgovora, uvoda, pet glavnih poglavlja te zaključka s epilogom. Opremljena je popisom kratica, popisom korištenih arhivskih izvora, popisom literature te kazalom imena i važnijih pojmova.

U uvodu („Introduction”, str. 1–15) autor naglašava da se krajem sedamdesetih i u ranim osamdesetim godinama 20. stoljeća činilo da u Zapadnoj Europi, ponajviše u Njemačkoj, svakih nekoliko mjeseci pogine neki emigrant. Jugoslavija je bila komunistička država koja je najagresivnije progonila i ubijala svoje protivnike. Od svih komunističkih država upravo je Jugoslavija najviše posezala za ubojstvom kao sredstvom zaštite partijske države i njezine ideologije samoupravnoga socijalizma i maksime bratstva i jedinstva. Potvrđena lista žrtava broji se u desecima, čak premašujući i stotinu političkih ubojstava, a ova knjiga donosi detaljnu analizu kako je i zašto Udbe, odnosno Služba državne sigurnosti, kako se ta služba zvala od 1967., izvodila ubojstva, ali i brojne otmice emigranata. Autor naglašava da nijedna od žrta-

va ubojstava nije bila sudski osuđena, ali ujedno ističe da upotreba takvih likvidacija nije bila značajka isključivo socijalističke Jugoslavije nego i drugih zemalja, pa čak i nekih današnjih demokracija.

Autorov pristup je strogo znanstven, bez ikakvih natruha senzacionalizma kakvim su često opterećene knjige koje govore o Udbi. On već u uvodu ističe da možemo zaboraviti na eksplicitne dokaze o počiniteljima i naručiteljima udbaških likvidacija (*Forget the smoking gun*) jer se u tim akcijama vrlo rijeko ostavljao pisani trag. Ili ga se uništavalo, ili ga nikad nije ni bilo u pisanom obliku. „Osobno sumnjam da još uvijek postoje pisani izvori – ako su ikad i postojali – u kojima SDS ili njemu nadređena politička vlast eksplicitno i izravno preuzimaju odgovornost za ubojstva”, kaže Nielsen (str. 9). Također smatra da se vezano uz neke smrti kojima su emigranti pripisivali SDS-ovu odgovornost radilo o nesretnim slučajevima ili prirodnim uzrocima. Ne isključuje ni mogućnost da su neke smrti emigranata koje nisu bile sumnjive zapravo bile posljedica SDS-ova djelovanja. Bez obzira na konačni broj udbaških likvidacija, ono što je ključno jest činjenica koju autor posebno naglašava – da količina i kvaliteta izvora na kojima se temelji ova knjiga jasno upućuju na zaključak da je SDS pod ravnanjem Saveza komunista Jugoslavije i njegova vođe Josipa Broza Tita izveo velik broj politički motiviranih ubojstava jugoslavenskih emigranata.

U uvodu knjige osvrće se i na dostupnu literaturu o toj problematici, a navodi i opservaciju povjesničara Petra Dragišića da je povijest emigracije fenomen izrazito kontaminiran novinarskom banalizacijom i političkim motivima. S time se svakako mogu složiti, uz dodatak da se o emigraciji odnedavno počelo i sve ozbiljnije i kvalitetnije pisati. Sve je više vrijednih, mahom mlađih povjesničara, ali i znanstvenih projekata kojima se počelo ozbiljno pristupati istraživanju te naše „paralelne” povijesti o kojoj smo prije toliko malo znali ili je naše znanje bilo opterećeno raznim predrasudama. S jedne strane onim davno konstruiranim u diskursu jugoslavenske komunističke vlasti da je sva hrvatska emigracija bila ustaška, odnosno fašistička, a s druge onim predrasudama da su svi hrvatski emigranti bili gotovo sveti borci za ljudska prava i demokraciju. Novija istraživanja pokazuju svu kompleksnost povijesti hrvatske emigracije, koja ne konvenira spomenutim jednodimenzionalnim prikazima. U smislu toga novog vala istraživanja emigracije vidim i ovu knjigu, iako je njezin primarni cilj prikazati strukturu i načine djelovanja Udbe/SDS-a.

Prvo poglavlje („The Establishment and Structure of the Yugoslav State Security Service”, str. 17–65) donosi pregled osnivanja i strukture SDS-a, kao i odnose te službe s drugim obavještajnim i sigurnosnim službama. U tom poglavlju autor jasno naznačuje da je SDS imao ključnu ulogu u održavanju hegemonije Saveza komunista Jugoslavije protiv stvarnih i zamišljenih unutarnjih i vanjskih neprijatelja. Ono što je posebna vrijednost knjige jest da je autor pokušao objasniti zašto se jugoslavenski režim ponašao kao da je stalno pod nekakvom egzistencijalnom prijetnjom. Posebno potpoglavlje posvetio je hrvatskom ogranku Službe i Republičkom sekretarijatu za unutrašnje poslove (RSUP) Socijalističke Republike Hrvatske, na čijem primjeru objašnjava međusobne odnose različitih razina i hijerarhija službi sigurnosti. U Hrvatskoj je SDS-om rukovodio podsekretar RSUP-a, kojega je postavljalo Izvršno vijeće Sabora, a njegova pozicija bila je definirana kao „rukovođeća funkcija”. U praksi

je republički sekretar za unutrašnje poslove bio nadležan za političko vođenje sekretarijata, a podsekretar za SDS upravljao je svim operativnim aspektima djelovanja. Rukovodioci SDS-a, odnosno podsekretari RSUP-a, koji su tijekom 80-ih godina obnašali i dužnost zamjenika republičkoga sekretara bili su Vinko Bilić (1979. – 1982.), Zdravko Mustač (1982. – 1986.) i Đuro Pešut (1986. – 1990.). Pomoćni sekretari za SDS bili su Srećko Šimurina (1979. – 1985.), Josip Perković (1985. – 1990.) i Franjo Vugrinec (1987. – 1990.).

Autor prikazuje i najvažnije dokumente savezne razine koji su bili ključna podloga za rad Službe u inozemstvu, poput pravilnika iz 1979. kojim je bilo uređeno djelovanje Službe izvan zemlje. Objašnjava i što je to bila „operativna obrada”, djelokrug i ulogu agenata Službe, kao i njihovih suradnika izvan Službe. Nielsen više puta jasno naglašava da je za svako SDS-ovo djelovanje u inozemstvu bilo potrebno odobrenje saveznoga SDS-a, a za izvršenje ubojstva bila su potrebna odobrenja najviše političke vlasti, odnosno partijske države.

Drugo poglavlje („Defining the Enemy: The Struggle against the ‘Fascist Emigration’ and the ‘Enemy Emigration’”, str. 67–91) fokusirano je na ono što je komunistička vlast nazivala „fašističkom”, „ekstremnom” ili jednostavno „neprijateljskom” emigracijom. Autor je pokazao i utjecaje koje je ta emigracija imala na gastarbajtere – jugoslavenske, u najvećem postotku hrvatske radnike na privremenom radu u inozemstvu. Osvrće se i na terorističku aktivnost dijela hrvatske emigracije i pritom nas upućuje na čitanje također nedavno objavljene knjige Mate Nikole Tokića *Croatian Radical Separatism and Diaspora Terrorism During the Cold War* (West Lafayette: Purdue University Press, 2020).

Treće poglavlje („Agents, Infiltration and Surveillance: The Methods of the Yugoslav State Security Service in Émigré /Diaspora/ Communities”, str. 93–109) analizira pravila, pravilnike, uredbu i direktive koji su omogućavali SDS-u da se infiltrira u emigrantske organizacije i neutralizira njihovo djelovanje. Govori o kontraobavještajnim operacijama u inozemstvu i njihovu financiranju. Detaljnije o otmicama i procesuiranju emigranata govori kroz slučajeve Slobodana „Bate” Todorovića i Vladimira – Ladislava Šopreka. Govori i o suradnji jugoslavenske sa službama zapadnih zemalja, do koje je dolazilo u prvome redu zbog terorističkih aktivnosti emigracije. Suradnja sa zapadnonjemačkim službama posebno se razvijala nakon što je na čelo Zapadne Njemačke došao Willy Brandt, kojemu je Jugoslavija bila važna spona između Istoka i Zapada u kontekstu njegove *Ostpolitik*.

Četvrto poglavlje („Taking the Fight to Them: The 1972 Bugojno Uprising and the Shift to an Offensive Stance”, str. 111–137) fokusirano je na slučaj tzv. bugojanske skupine iz 1972., koji je potaknuo vlast na čelu s Titom da pokrene novu doktrinu intenzivnoga i ciljanoga likvidiranja u emigraciji. Prebacivanje „borbe” izvan granica Jugoslavije i pojačano nasilje koje je režim vani provodio imalo je za cilj emigrantima i svim neprijateljima režima pokazati da se ne mogu skriti od ruke vlasti. Tu se posebno osvrće na ubojstvo Brune Bušića i pokušaj ubojstva Dane Šarca.

Peto poglavlje („Murder in Munich: The Assassination of Stjepan Đureković”, str. 139–164) analizira Đurekovićev slučaj prikazujući njegovu aktivnost, Udbin nadzor u operaciji „Brk” i naposljetku ubojstvo u Wolfratshausenu kraj Münchena u

srpnju 1983. godine. Autor spominje i operaciju „Pismo” saveznoga SDS-a, kojom se nastojalo srušiti Đurekovićevu reputaciju među samom emigracijom jer je Služba procjenjivala da on može biti osoba koja bi imala kapacitet ujediniti inače rascjepkanu hrvatsku političku emigraciju. Đurekovićeva diskreditacija bila je poželjna i zbog toga što se onda njegova planirana likvidacija mogla tumačiti i kao rezultat međusobnih obračuna unutar emigracije. Autor prikazuje kako je Služba i nakon ubojstva provodila dezinformacijsku kampanju kojom je nastojala ubojstvo pripisati nekom drugom, odnosno nekim emigrantima, te ujedno dezorijentirati i dodatno podijeliti hrvatsku emigraciju. Bila je to jedna od uobičajenih metoda koje su bile definirane i u raznim pravilnicima i priručnicima Službe. Autor upozorava na to da se u dostupnoj dokumentaciji ne može naći nijedan izvorni dokument SDS-a ili jugoslavenske vlasti koji eksplicitno otkriva odluku o likvidaciji Đurekovića. Upitno je postoji li više takav dokument, kao i to je li ikad i postojao. Brojni svjedoci na suđenju Perkoviću i Mustaću istaknuli su da se odluke o ubojstvima emigranata nisu davale pismeno nego samo usmeno. Đurekovićevo neprijateljsko djelovanje i bijeg iz Jugoslavije, o čemu SDS u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj nije ništa znao, djelovali su frustrirajuće na rukovodstvo hrvatskoga ogranka SDS-a, pogotovo zbog toga što su u odnosu prema saveznoj Službi „gubili obraz”. Uza sve to, Đurekovićeve sve snažnije aktivnosti u emigraciji značile su veliku sramotu za hrvatski SDS.

U zaključku („Conclusion and Epilogue”, str. 165–182) autor postavlja vrlo važna pitanja na koja daje jasne i izravne odgovore. Takvo je i pitanje zašto je vlast Zapadne Njemačke tolerirala ta ubojstva unatoč tomu što ih je povremeno iritirala aktivnost SDS-a u Njemačkoj. Jugoslavija je kao medijator između Istoka i Zapada, još od vremena „istočne politike” Willyja Brandta, bila važnija nego hrvatski emigranti, od kojih su mnogi i sami bili na nišanu njemačkih službi sigurnosti zbog svojih terorističkih aktivnosti, objašnjava autor. Nielsen u pitanju odgovornosti Josipa Broza Tita jasno navodi da je, dok je Tito bio živ, bilo nezamislivo da bi se odluka o ijednom ubojstvu izvan granica Jugoslavije donijela bez njegova odobrenja. Nakon njegove smrti smatra vrlo vjerojatnim da su se takve odluke donosile unutar Saveznoga savjeta za zaštitu ustavnog poretka, koji je bio podređen saveznom Predsjedništvu. Sve su se odluke oprezno prenosile samo uskom krugu relevantnih službenika saveznoga SDS-a i republičkih i pokrajinskih SDS-ova koji su bili odgovorni za provođenje i operacionalizaciju tih odluka. Postavlja i pitanje jesu li ubojstva imala onaj učinak koji je Jugoslavija željela. Autor smatra da je učinak bio polovičan. S jedne strane Udba je zadavala strah i time zasigurno neke pojedince „hladila” od želje za protujugoslavenskim angažmanom. Također je svojim djelovanjem među emigrante ubacivala zrno sumnje te su se oni međusobno znali optuživati za suradnju s Udbom. S druge strane ubojstvima u emigraciji dodatno je motivirala i radikalizirala dio emigracije. Autor u zaključku govori i o onim pitanjima na koja ni on nije mogao ponuditi jasan odgovor, kao i o potencijalnim budućim smjerovima istraživanja problematike.

Zaključak završava potpoglavljem „After the long war: A new war, a strange ceasefire, strange bedfellows and selective collective memory in independent Croatia” (str. 176–182), u kojem piše o tome kako je hrvatski SDS tijekom 80-ih godina, suočen s pojavom Miloševića, ali i u kontekstu kraja 80-ih u Istočnoj Europi, poglavito pod dojmom burnih događaja u Rumunjskoj u prosincu 1989., počeo „razmatrati

svoje mogućnosti". Ne želeći čekati svoju sudbinu skrštenih ruku, dio hrvatskoga SDS-a bio je spreman za promjene. Nielsen se osvrće na iznenađujuću i paradoksalnu pomirbu udbaša i radikalnih hrvatskih nacionalista iz emigracije, koji su na kraju zajedno djelovali na obrani suverenosti Republike Hrvatske. On naglašava da su bivši udbaši na taj način u određenom smislu sami sebe amnestirali za svoje prijašnje protuhrvatsko djelovanje. Autor novoformiranu hrvatsku vlast s početka 90-ih vidi kao spoj disidenata, emigracije i Udbe te objašnjava da predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman nije započinjao nikakvu lustraciju svjestan važnosti suradnje svih triju elemenata za opstojnost i obranu Hrvatske u tom vremenu. Nova stranka na vlasti, Hrvatska demokratska zajednica, nije imala vremena, resursa ni ljudi kreirati potpuno novi državni aparat niti se obračunati s hrvatskim udbašima poput Perko- vića, smatra autor. Tvrdi da je, izbacivši neke Srbe iz svojih redova, Udba praktički postala konstitutivni element moderne Republike Hrvatske. No primirje između nekadašnjih emigranata i hrvatskih udbaša prestalo je kad je prestala početna opasnost za opstojnost hrvatske države, odnosno početkom 1992., kad je Republika Hrvatska postala međunarodno priznata država.

Na kraju zaključnoga poglavlja autor analizira kolektivno sjećanje suvremenoga hrvatskog društva na bremenitu noviju hrvatsku povijest. Negativno komentira igrano-dokumentarnu seriju „Rat prije rata” redatelja Miljenka Manjkasa iz 2018. godine (str. 181–182), ističući da je Josip Perković sugovornik u gotovo svakoj od deset epizoda, a da ga se nigdje u seriji nije povezalo sa zločinima SDS-a u Njemačkoj, o kojima se u seriji također govori. Na kraju ulazi u komentar aktualnih društvenih događanja u Hrvatskoj, navodeći da su neproduktivne javne polemike o povijesno opterećujućim temama poput udbaških ubojstava, Jasenovca i Bleiburga danas „pri- godna izlika da se ne rješavaju dublji problemi u suvremenom hrvatskom društvu” (str. 182). To je ujedno i jedna od rijetkih autorovih opaski u kojima izlazi iz užega historiografskog diskursa.

S obzirom na to da u prikazu treba reći nešto i o eventualnim manjkavostima knjige, osim ponekih sitnih pogrešaka koje su uobičajene u gotovo svakoj objavljenoj knjizi, autoru se nema ništa važno prigovoriti. Jedino što knjizi potpuno nedostaje su ilustracije. Moglo se priložiti kakvu relevantnu fotografiju ili izvorni dokument, što bi svakako podignulo atraktivnost ovoga vrijednog izdanja.

Christian Axboe Nielsen napisao je kvalitetnu i za hrvatsku povijest jako važ- nu knjigu. Ona je temeljena na velikoj količini najrelevantnijih povijesnih izvora, dosadašnjim spoznajama historiografije te na ozbiljnom povjesničarskom pristupu autora. Ona ne predstavlja završnu riječ o povijesti Udbe i sigurnosno-obavještajnih službi komunističke Jugoslavije, ali će svakako biti jedna od temeljnih knjiga za sva buduća istraživanja te problematike. Moram priznati da mi je žao što knjiga nije izišla barem godinu dana prije jer bi i meni osobno mnogo pomogla i skratila rad na jednoj mojoj knjizi u kojoj pišem o djelovanju Udbe, odnosno SDS-a. U ruke sam ju dobio u fazi kad je rukopis moje knjige već praktički bio završen, pa mi je na kraju bilo preostalo samo konstatirati da se na mnogim mjestima slažem s njezinim autorom. O brojnim stvarima koje iznosi Nielsen i sâm sam dugo istraživao i pisao te se brojni zaključci do kojih sam došao poklapaju ili su kompatibilni s onima koji se mogu naći u ovoj knjizi. No drago mi je da sam čitajući ovu knjigu dobio dodatnu potvrdu

i nekih vlastitih opservacija i zaključaka o svrsi, ulozi i načinima djelovanja Udbe. I ova knjiga potvrđuje da je Udbe bila ofenzivni i defenzivni instrument vladajućega sloja komunističkoga režima u Jugoslaviji kojim se vrh Saveza komunista Jugoslavije služio za borbu protiv svih klasnih i drugih što stvarnih, što potencijalnih neprijatelja. Osnovna svrha Udbe/SDS-a bila je osigurati monopol vlasti Partije i svi drugi ciljevi njezina djelovanja izvirali su iz te osnovne postavke. Kao što na 26. stranici navodi Nielsen, za razliku od službi sigurnosti u demokratskim državama, ona jugoslavenska postojala je da štiti jednopartijsku državu i komunističku diktaturu i iz toga je izvirala njezina izrazito represivna uloga.

Josip Mihaljević

Ruža Fotiadis, *Freundschaftsbande, Griechisch-serbische Geschichts- und Gegenwartsdeutungen vor dem Hintergrund der Jugoslawienkriege 1991-1999* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2021), 317 str.

Dr. Ruža Fotiadis, suradnica na Sveučilištu Humboldt u Berlinu, objavila je knjigu koja se bavi grčko-srpskim odnosima tijekom 90-ih godina prošloga stoljeća. Knjiga je proistekla iz njezine doktorske disertacije koju je 2018. obranila na spomenutom sveučilištu. Dok je srpska politika u tom razdoblju, koje obuhvaća raspad Jugoslavije i ratove koji su uslijedili, poznatija, autorica je u knjizi detaljno pisala o tome zašto su grčka javnost i politika tih godina bile naklonjene srpskoj strani. Time je Grčka i odstupala od politike Europske zajednice, odnosno NATO-a, čija je članica. Uzroke autorica objašnjava, među ostalim, protuzapadnim (protuameričkim) raspoloženjem koje je postojalo u Grčkoj, nesuglasicama Grčke s Turskom, kao i grčkim razočaranjem držanjem Zapada kada je riječ o problemu Cipra.

U prvom, uvodnom dijelu („Einleitung”, str. 7–41) autorica opisuje temu i strukturu knjige te izvore i literaturu koje je koristila za istraživanje. U vezi sa svojom metodologijom upućuje na različitu literaturu koja se bavi temom sličnoj njezinoj, odnosno djela koja se bave pitanjem „prijateljstva”, „savezništva” između pojedinih naroda/država.

U drugom dijelu knjige („Unsere Freunde, unsere Brüder’: Die griechisch-serbische Freundschaft in historischer Perspektive”, str. 42–90) autorica daje povijesni pregled grčko-srpskih odnosa od početka XIX. stoljeća do raspada Jugoslavije početkom 90-ih godina. Tijekom XIX. stoljeća veze i suradnja Grka i Srba temeljila se na oslobađanju od osmanske vlasti, a poslije su Grčka i Srbija bile i saveznice protiv Bugarske, što je posebno došlo do izražaja tijekom Drugoga balkanskog rata. Suradnja je postojala i u Prvom svjetskom ratu, kada su srpski kralj, vlada i vojska jedno vrijeme bili smješteni u Grčkoj. No autorica opširno opisuje kako je to grčko-srpsko prijateljstvo bilo prošarano i međusobnim negativnim percepcijama i predrasudama. Također već tijekom XIX. stoljeća, kada se govorilo o grčko-srpskom prijatelj-